
Η κλιμάκωση

Αποκλίσεις

Καθώς ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος όδευε προς το τέλος του, οι περισσότεροι άνθρωποι, μεταξύ αυτών και ο πρόεδρος των ΗΠΑ Φράνκλιν Ρούσβελτ, συμμερίζονταν μια κοινή ελπίδα: ότι οι νικήτριες δυνάμεις, ιδίως οι μεγάλες, δεν θα επαναλάμβαναν τα σφάλματα που είχαν κοστίσει στην ανθρωπότητα μια δεύτερη παγκόσμια ανθρωποσφαγή σε διάστημα μόλις μίας γενιάς. Σε σύντομο, όμως, χρονικό διάστημα, κατέστη σαφές ότι, μετά την ήττα της ναζιστικής Γερμανίας, η συμμαχία των τριών μεγάλων δυνάμεων που είχε κερδίσει τον πόλεμο είχε απολέσει το συνεκτικό της υπόβαθρο. Μέχρι τη σύναψη των συνθηκών ειρήνης στο Παρίσι, τον Φεβρουάριο του 1947, θα έρχονταν στην επιφάνεια όλα τα στοιχεία –πολιτικού, στρατηγικού, οικονομικού αλλά και ιδεολογικού χαρακτήρα– που καθιστούσαν τη «Μεγάλη Συμμαχία» του πολέμου μια ευκαιριακή ένωση αταίριαστων εταίρων. Ίσως η σαφέστερη ένδειξη για την προϊούσα αποξένωση των νικητών μεταξύ τους ήταν η απουσία συνθήκης ειρήνης με τη Γερμανία: για τα επόμενα σαράντα πέντε χρόνια οι πρώην εταίροι θα αποτύγχαναν να

συμφωνήσουν σχετικά με τη μορφή και τον χαρακτήρα του κράτους που θα διαδεχόταν το Γ' Ράιχ. Έτσι, η διαιρεμένη Γερμανία έμεινε να συμβολίζει την ευρύτερη αντιπαράθεση που ονομάστηκε «Ψυχρός Πόλεμος».

Από τις τρεις μεγάλες νικήτριες δυνάμεις, το υψηλότερο τίμημα στον κοινό αγώνα εναντίον της Γερμανίας του Χίτλερ είχε καταβάλει η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ). Επρόκειτο για μια εξ'ορισμού μονοκομματική δικτατορία ολοκληρωτικού χαρακτήρα. Εκεί, ο τελευταίος λόγος ανήκε στον Ιωσήφ Στάλιν, Γενικό Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ), Πρόεδρο του Συμβουλίου των Υπουργών και (από τον Ιούνιο του 1945) στρατάρχη της ΕΣΣΔ. Υπό την ηγεσία του στη διάρκεια του Μεσοπολέμου είχε τεθεί σε εφαρμογή ένα φιλόδοξο πρόγραμμα εκβιομηχάνισης, με τεράστιο κόστος σε φυσικούς πόρους και, κυρίως, ανθρώπινο δυναμικό. Χάρη σε αυτό αλλά και στη βοήθεια των Δυτικών συμμάχων, η ΕΣΣΔ άντεξε τις ανυπολόγιστες καταστροφές που προκάλεσε η γερμανική εισβολή, για να κατορθώσει εν συνεχεία να αντεπιτεθεί και να νικήσει. Η εμπειρία αυτή ώθησε τον πραγματιστή Στάλιν να επιδιώξει αντιστροφή του εδαφικού καθεστώτος που είχε επιβληθεί στη χώρα του την επομένη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου: Τότε, η ίδρυση νέων κρατών και η επέκταση άλλων, εν μέρει σε πρώην εδάφη της τσαρικής αυτοκρατορίας, είχε δημιουργήσει μια «υγειονομική ζώνη» (cordon sanitaire) κατά μήκος των ευρωπαϊκών συνόρων της σοβιετικής, πλέον, Ρωσίας. Στα 1945, ο Στάλιν ήταν αποφασισμένος να καταστήσει τα κράτη αυτά ασπίδα προστασίας (buffer zone) της ΕΣΣΔ είτε άμεσα,

προσαρτώντας τα, είτε έμμεσα, ελέγχοντας την πολιτική τους. Αυτό, άλλωστε, ήταν το νόημα όσων φέρεται να διατύπωσε σε γιουγκοσλαβική αντιπροσωπεία τις παραμονές της κατάληψης του Βερολίνου: «Αυτός ο πόλεμος δεν είναι όπως στο παρελθόν· όποιος καταλαμβάνει ένα έδαφος επιβάλλει και το δικό του κοινωνικό σύστημα. Ο καθένας επιβάλλει το δικό του σύστημα μέχρι εκεί που ο στρατός του έχει τη δύναμη να κάνει. Δεν μπορεί να γίνει αλλιώς».¹

Για τον Στάλιν, η εδαφική επέκταση και η κατοχύρωση μιας σφαίρας επιρροής απέρρευε πρωτίστως από τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν την εξωτερική ασφάλεια της χώρας του – συχνά εις βάρος γειτονικών κρατών. Η σύμφυτη με την ιδεολογία του μαρξισμού-λενινισμού διάδοση του σοβιετικού συστήματος πέρα από τον περίγυρο της ΕΣΣΔ μπορούσε να επιδιωχθεί σε ένα απροσδιόριστο μέλλον, αφού οι «καπιταλιστικές δυνάμεις» θα είχαν νομοτελειακά οδηγηθεί σε μία ακόμη αλληλοσφαγή. Άλλωστε, οι τεράστιες υλικές και ανθρώπινες απώλειες που είχε υποστεί η χώρα του στη διάρκεια του πολέμου αφενός και το ασύγκριτα υπέρτερο δυναμικό των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής αφετέρου καθιστούσαν εξαιρετικά παρακινδυνευμένη μια απροσχημάτιστα επεκτατική πολιτική με ιδεολογικό πρόσημο – και ο Στάλιν, αν μη τι άλλο, αποστρεφόταν το ρίσκο. Η ανασυγκρότηση της σοβιετικής οικονομίας, ει δυνατόν με αμερικανική βοήθεια, υπαγόρευε επίσης την ανάγκη μιας περιόδου σχετικής ειρήνης.

---

1. M. Əjilas, *Conversations with Stalin* (Νέα Υόρκη 1962: Harcourt, Brace & World), σ. 90.

Από τους δύο βασικούς εταίρους του Στάλιν, ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσόρτσιλ μάλλον αντιλαμβανόταν καλύτερα τις προτεραιότητες του Σοβιετικού δικτάτορα. Η χώρα του, η κοινοβουλευτική παράδοση της οποίας εξασφάλιζε σταθερότητα στη μητρόπολη και στις «λευκές» κτήσεις αλλά όχι στις «έγχρωμες» αποικίες της, βρέθηκε στις τάξεις των νικητών χάρη στην αφροσύνη του Χίτλερ να κηρύξει τον πόλεμο διαδοχικά σε δύο ακόμα μεγάλες δυνάμεις, την ΕΣΣΔ και τις ΗΠΑ. Έξι χρόνια πολέμου εξάντλησαν τη χώρα, γεγονός που καθιστούσε αμφίβολη την ικανότητα των κυβερνήσεών της να υπερασπίζονται αποικιακά συμφέροντα ανά την υφήλιο και, ταυτόχρονα, να κερδίζουν την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος που τις αναδείκνυε στην εξουσία. Έχοντας επίγνωση των περιορισμένων δυνατοτήτων του, το Λονδίνο επιδίωξε την εμπλοκή των Αμερικανών όχι μόνο στην απελευθέρωση της Ευρώπης, αλλά και στην εξισορρόπηση της δύναμης που ενδεχομένως διεκδικούσε να παίξει ηγεμονικό ρόλο, της ΕΣΣΔ.

Οι ΗΠΑ, μια χώρα με ισχυρούς δημοκρατικούς θεσμούς και σχεδόν ανεξάντλητο παραγωγικό δυναμικό, είχαν ήδη στο ενεργητικό τους μια αποφασιστικής σημασίας εμπλοκή στα ευρωπαϊκά πράγματα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, εκείνη η στρατηγική πρωτοβουλία δεν είχε συνέχεια και χρειάστηκε ένας δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος προκειμένου η Ουάσιγκτον να εξετάσει σοβαρά το ενδεχόμενο να αποποιηθεί οριστικά την κληρονομιά του δόγματος Μονρόε (1823) που υπαγόρευε την περιχαράκωσή της στο δυτικό ημισφαίριο. Ωστόσο, όσο διαρκούσε ο πόλεμος στην Ευρώπη και κατόπιν στον Ειρηνικό Ωκεανό,

η αμερικανική ηγεσία απέφευγε να δεσμευτεί για τη μελλοντική της στάση, εξαντλώντας τα περιθώρια καλής πίστης προς τους «Μεγάλους» εταίρους της, ιδίως προς τη Μόσχα. Επιπλέον, η προεδρία Ρούσβελτ όφειλε να εξασφαλίσει τη συναίνεση ενός δικομματικού Κογκρέσου και, εντέλει, του εκλογικού σώματος, που δεν ήταν βέβαιο ότι θα αποδέχονταν μια πιο δραστήρια –επομένως πιο δαπανηρή– εξωτερική πολιτική αμέσως μετά το τέλος ενός ακόμη αιματηρού πολέμου. Ακόμη λιγότερη αποδοχή θα συναντούσε μια πολιτική που θα υπεράσπιζε την ασφάλεια τρίτων χωρών, όπως η Βρετανία.

Η αβεβαιότητα για την αμερικανική υποστήριξη και η ανησυχία μπροστά στη θεαματική προέλαση του Κόκκινου Στρατού στη διάρκεια του 1944 ώθησαν τον Τσόρτσιλ να επιδιώξει συνεννόηση με τον Στάλιν, προκειμένου η Βρετανία να διατηρήσει ένα προγεφύρωμα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, το οποίο κρινόταν ζωτικής σημασίας για τον έλεγχο μιας οδού επικοινωνίας που ξεκινούσε από τη μητρόπολη, περνούσε από τη Μεσόγειο Θάλασσα και τη διώρυγα του Σουέζ, για να καταλήξει στις Ινδίες – το «πετράδι του βρετανικού στέμματος». Ο Στάλιν ανταποκρίθηκε και, ήδη από τον Μάιο του 1944, αναγνώρισε τη βρετανική πρωτοκαθεδρία στην Ελλάδα με αντάλλαγμα τον έλεγχο της Ρουμανίας. Λίγους μήνες αργότερα, οι δύο πλευρές επιβεβαίωσαν την κατανομή σφαιρών επιρροής στα Βαλκάνια και την Ουγγαρία, με τη μερίδα του λέοντος να πηγαίνει στη σοβιετική πλευρά. Στους Αμερικανούς, που ήταν αμέτοχοι, δόθηκε μια παραπλανητική εικόνα «καταμερισμού επιχειρησιακής ευθύνης». Το γεγονός είναι ότι, έχοντας δώσει

προτεραιότητα στις επιχειρήσεις στη Βορειοδυτική Ευρώπη και την Ιταλία, οι Δυτικοί σύμμαχοι ούτε ήθελαν ούτε μπορούσαν να αποτρέψουν την κατάληψη της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης από τον Κόκκινο Στρατό, με τη σημαντική εξαίρεση της Ελλάδας, την τύχη της οποίας σφράγισε η «συναλλαγή» των Τσόρτσιλ και Στάλιν.

Λονδίνο και Μόσχα είχαν λόγους να αφήσουν την Ουάσιγκτον στο σκοτάδι σχετικά με τη δική τους πολιτική σφαιρών επιρροής στην Ευρώπη και αλλού. Πέρα από την ιδεολογική τους προδιάθεση υπέρ της αυτοδιάθεσης των λαών, οι ΗΠΑ του Ρούσβελτ επιδίωκαν να συνεχίσουν οι τρεις Μεγάλοι Σύμμαχοι να αντιμετωπίζουν από κοινού όλα τα σημαντικά διεθνή προβλήματα και μετά τον πόλεμο. Επίσης, προωθούσαν με ζέση την ίδρυση θεσμών διεθνούς συνεργασίας τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο, με αποστολή να προλαμβάνουν κρίσεις παγκοσμίων διαστάσεων στο μέλλον. Επομένως, στο μέτρο που Βρετανία και ΕΣΣΔ εξακολουθούσαν να χρειάζονται τη βοήθειά τους, οι ΗΠΑ είχαν μια μοναδική ευκαιρία να προωθήσουν τη δική τους αντίληψη για τον μεταπολεμικό κόσμο.

Ο Ρούσβελτ οραματιζόταν τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) ως συνέχεια της νικηφόρου συμμαχίας κατά του Άξονα. Στο πλαίσιο του νέου οργανισμού, οι τρεις νικήτριες Μεγάλες Δυνάμεις, με την προσθήκη της Κίνας, θα πρωταγωνιστούσαν σε ρόλο «παγκόσμιου χωροφύλακα» με αποστολή την προάσπιση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας. Στις συμφωνίες του Μπρέτον Γουντς του Σεπτεμβρίου 1944, με βάση τις οποίες ιδρύθηκαν η Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ο Αμερικανός πρόεδρος

έβλεπε τις δικλίδες ασφαλείας που θα εγγυούνταν την ευστάθεια του διεθνούς οικονομικού συστήματος, όποτε οι δυνάμεις της αγοράς δεν θα επαρκούσαν για να αποτρέψουν την απειλή της κρίσης και της ύφεσης.

Ως κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία, η ΕΣΣΔ ήταν απίθανο να μετάσχει σε μηχανισμούς παρέμβασης και στήριξης του καπιταλισμού· αποδέχτηκε όμως τη συμμετοχή της στον ΟΗΕ, ως μόνιμο μέλος του Συμβουλίου Ασφαλείας, δίπλα στις ΗΠΑ, τη Βρετανία, την Κίνα και τη Γαλλία, η οποία είχε μόλις απελευθερωθεί από τη γερμανική κατοχή. Επιπλέον, προκειμένου να διατηρήσουν τη συνεργασία του Στάλιν ενόσω διαρκούσε ακόμη ο πόλεμος, οι Αμερικανοί και Βρετανοί ιθύνοντες παραμέρισαν τις αρχικές επιφυλάξεις τους και αναγνώρισαν την κυριαρχία της ΕΣΣΔ σε εδάφη που δεν της ανήκαν πριν από το 1939. Η εκ των υστέρων μομφή ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης «θυσίασαν» τα συμφέροντα μικρότερων λαών και κρατών χάριν της εύνοιας του εξ ανατολών εταίρου τους αγνοεί το πιο πειστικό επιχείρημα του Στάλιν, δηλαδή τη νικηφόρα προέλαση του Κόκκινου Στρατού και την ικανότητά του να εκτοπίσει τη Βέρμαχτ από το μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου. Ούτε, όμως, οι παραχωρήσεις αυτές (εις βάρος τρίτων), ούτε η τεράστια υλική βοήθεια στη διάρκεια του πολέμου, ούτε το άνοιγμα μετώπων στη Βόρεια Αφρική, την Ιταλία και τη Γαλλία άρκεσαν για να εξαλείψουν την υποψία των Σοβιετικών πως οι Δυτικοί εσκεμμένα είχαν καθυστερήσει την έναρξη μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεων στην Ευρώπη, επιδιώκοντας να βγει η ΕΣΣΔ από τον πόλεμο όσο το δυνατόν περισσότερο εξαντλημένη.

Καχυποψία

Η καχυποψία θα χαρακτήριζε όλο και περισσότερο τις σχέσεις της Μόσχας με τους Δυτικούς συμμάχους της, παρά το καλό κλίμα στις συναντήσεις κορυφής και τις κοινές, ελπιδοφόρες εξαγγελίες των «Τριών Μεγάλων», όπως η Διακήρυξη για την απελευθερωμένη Ευρώπη της Γιάλτας (Φεβρουάριος 1945), που επαγγελλόταν τον σεβασμό για το δικαίωμα όλων των λαών να επιλέγουν ελεύθερα κυβέρνηση της αρεσκείας τους. Οι διακηρύξεις αυτού του είδους απηχούσαν τον φιλελεύθερο ιδεαλισμό του προέδρου Γούντροου Γουίλσον, τον οποίον ενστερνιζόταν ο Ρούσβελτ. Ο Τσόρτσιλ και πολύ περισσότερο ο Στάλιν δεν είχαν κανέναν ενδοιασμό να αντιμετωπίσουν με ωμό ρεαλισμό χώρες όπως η Ελλάδα, στην περίπτωση του πρώτου, και τα κράτη της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, στην περίπτωση του δεύτερου, εφόσον έκριναν ζωτικής σημασίας την ένταξή τους στις αντίστοιχες σφαίρες επιρροής.

Παρά ταύτα, οποιαδήποτε αναφορά των Δυτικών στα δικαιώματα των λαών σε χώρες που ενσωμάτωσε ή έθεσε υπό έλεγχο η ΕΣΣΔ θα υποδαύλιζε την καχυποψία του Στάλιν, όπως και η διάσταση απόψεων που σύντομα ανέκυψε σχετικά με το μέλλον της ηττημένης Γερμανίας. Οι τρεις «Μεγάλοι» συμφώνησαν στη διαίρεσή της σε τέσσερις ζώνες κατοχής, με την προσθήκη της Γαλλίας, ενώ συγκατατέθηκαν στην παραχώρηση των γερμανικών εδαφών πέρα των ποταμών Όντερ και Νάισε στην Πολωνία ως αντιστάθμισμα για τον ακρωτηριασμό των δικών της ανατολικών εδαφών υπέρ της ΕΣΣΔ. Η διευθέτηση αυτή –μείον

την πολωνική επέκταση – αναπαράχθηκε στην πρώην πρωτεύουσα, το Βερολίνο. Ωστόσο, σύντομα διαφώνησαν για το αν θα μεταχειρίζονταν τη Γερμανία ως ενιαίο οικονομικό χώρο, όπως ήθελε η Μόσχα, καθώς απέβλεπε να αποσπάσει υλικές επανορθώσεις κατά προτεραιότητα.

Η άρνηση των Δυτικών να δεχτούν την αποψίλωση του γερμανικού βιομηχανικού δυναμικού στις δικές τους ζώνες υπέρ της ΕΣΣΔ και η συμπεριφορά των Σοβιετικών στα εδάφη που κατείχαν (ιδίως το κύμα των βιασμών από άνδρες του Κόκκινου Στρατού και η συστηματική «απαλλοτρίωση» και μεταφορά στην ΕΣΣΔ παραγωγικών πόρων και μέσων) ματαίωσαν την ελπίδα του Στάλιν πως η σοβιετική ζώνη θα μπορούσε ποτέ να καταστεί πόλος έλξης για τους υπό δυτικό έλεγχο Γερμανούς. Σύντομα, η απέχθεια για τους Σοβιετικούς και για τους ντόπιους συνεργάτες τους, καθώς και το διευρυνόμενο έλλειμμα ελευθερίας και ευημερίας στη σοβιετική ζώνη θα ωθούσαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού να αναζητήσει καλύτερη μοίρα στη Δύση.

Την καχυποψία του Στάλιν ενίσχυσε η απόφαση των Αμερικανών να αναλάβουν μονομερώς την κατοχή της Ιαπωνίας, η οποία παραδόθηκε άνευ όρων αφού έγινε η πρώτη (και μόνη) χώρα που υπέστη τη ρίψη δύο ατομικών βομβών στο έδαφός της. Αντίστοιχα, ο ίδιος δεν δέχτηκε παρά μόνο διακοσμητική παρουσία των συμμάχων του στην κατοχή πρώην εχθρικών χωρών στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, με εξαίρεση την Αυστρία, η οποία, όπως και η Γερμανία, μοιράστηκε σε τέσσερις ζώνες κατοχής. Η συνδιάσκεψη του Πότσνταμ τον Ιούλιο του 1945 θα ήταν η τελευταία συνάντηση κορυφής του Στάλιν με τους ηγέτες

ΗΠΑ και Βρετανίας – δηλαδή του Χάρι Τρούμαν, που είχε διαδεχτεί τον αποθανόντα Ρούσβελτ, και του Κλέμεντ Άτλι (Clement Attlee), ο οποίος αντικατέστησε τον ηττημένο των εκλογών Τσόρτσιλ, ενώ ο τελευταίος βρισκόταν ήδη στο Πότσνταμ. Ο χειρισμός των εκκρεμοτήτων του πολέμου αφέθηκε στο Συμβούλιο των υπουργών Εξωτερικών των «Τριών Μεγάλων», με την προσθήκη του Γάλλου ομολόγου τους. Το άτυπο αυτό όργανο προετοίμασε τις συνθήκες ειρήνης με την Ιταλία και άλλες πρώην εχθρικές χώρες, πλην της Γερμανίας και της Ιαπωνίας.

Με τον τερματισμό του πολέμου, οι ΗΠΑ βρέθηκαν σε αδιαμφισβήτητα πλεονεκτικότερη θέση από άποψη πόρων, παραγωγικού δυναμικού και εξοπλισμών, που περιλάμβαναν την αποκλειστική κατοχή της ατομικής βόμβας. Η ΕΣΣΔ κατείχε μεν το στρατιωτικό πλεονέκτημα στην Ευρώπη, με τον αριθμητικά υπέρτερο Κόκκινο Στρατό να ελέγχει το ανατολικό μισό της ηπείρου, υστερούσε όμως από κάθε άλλη άποψη. Παρ' όλα αυτά, η πρόσβαση τόσο των ΗΠΑ όσο και της ΕΣΣΔ σε σχεδόν ανεξάντλητους φυσικούς πόρους, τους οποίους είχαν την ικανότητα να μετατρέψουν σε στρατιωτική ισχύ, τις αναδείκνυε στους δύο βασικούς πόλους του διεθνούς συστήματος. Αντίθετα, η Βρετανία βυθίστηκε σε παρατεταμένη οικονομική δυσπραγία και σύντομα, υπό την ηγεσία του εργατικού κόμματος, θα προέβαινε σε δραστική περικοπή της αποικιακής και στρατιωτικής της παρουσίας ανά την υφήλιο.

Τόσο το Λονδίνο όσο και η Μόσχα έτρεφαν την ελπίδα ότι, για ένα τουλάχιστον διάστημα, η Ουάσιγκτον θα εξακολουθούσε να παρέχει βοήθεια στους (πρώην) συμμάχους της.

Η διακοπή του προγράμματος δανεισμού και εκμίσθωσης διέψευσε τις ελπίδες αυτές σε μια περίοδο που ο Στάλιν είχε αποκτήσει έναν πρόσθετο λόγο ανησυχίας για τις προθέσεις των Αμερικανών. Η ΕΣΣΔ δεν είχε κληθεί να μετάσχει στο Σχέδιο Μανχάταν, το κοινό πρόγραμμα ΗΠΑ και Βρετανίας για την παραγωγή της ατομικής βόμβας. Υπήρχαν, ωστόσο, επιστήμονες στην υπηρεσία της Σοβιετικής Ένωσης που τηρούσαν το Κρεμλίνο ενήμερο για την πρόοδο των συμμάχων του. Η πρώτη χρήση του νέου «υπερόπλου» ώθησε τον Στάλιν να διατάξει την κατασκευή σοβιετικής ατομικής βόμβας με κάθε τίμημα. Η υποψία του ήταν πως οι ΗΠΑ θα ασκούσαν «ατομικό εκβιασμό» εις βάρος της χώρας του σε μια σειρά από ζητήματα, κάτι που ουδέποτε επαληθεύτηκε. Κρύβοντας την ανησυχία του, ο Σοβιετικός δικτάτορας εξακολούθησε να συμπεριφέρεται ως εάν δεν υφίστατο το αμερικανικό πυρηνικό μονοπώλιο.

Το ίδιο διάστημα, δεν ήταν λίγοι εκείνοι στη Δύση οι οποίοι παρερμήνευαν την, κατά βάση αμυντική, συμπεριφορά του Στάλιν στη γειτονιά της ΕΣΣΔ ως προανάκρουσμα επεκτατικών κινήσεων αλλού. Τους φόβους αυτούς συμπύκνωσε με τη ρητορική του δεινότητα ο, εκτός εξουσίας πλέον, Τσόρτσιλ. Σε λόγο που εκφώνησε σε αμερικανικό κολέγιο εισήγαγε τον όρο «σιδηρούν παραπέτασμα» για να περιγράψει την κατάσταση στη σοβιετική σφαίρα επιρροής. Τρία ακόμη γεγονότα, στην περιφέρεια της Ευρώπης και στην Εγγύς Ανατολή, ήρθαν να ενισχύσουν τη δυτική καχυποψία: Με το τέλος του πολέμου, ο Στάλιν αξίωσε από την Τουρκία την παραχώρηση εδαφών και βάσεων στα Στενά στο Ιράν, το οποίο είχε διαιρεθεί σε δύο ζώνες συμμαχικής

κατοχής το 1941, οι Σοβιετικοί καθυστέρησαν την αποχώρησή τους και υπέθαλψαν αποσχιστικά κινήματα στο ιρανικό Αζερμπαϊτζάν και το Κουρδιστάν· τέλος, στην Ελλάδα, η αναζωπύρωση του Εμφυλίου Πολέμου ερμηνεύτηκε ως προϊόν σοβιετικής υποκίνησης – που δεν ήταν. Η Τουρκία δεν κάμφθηκε, όμως το ιρανικό και το ελληνικό ζήτημα υπήρξαν τα πρώτα πεδία αντιπαράθεσης μεταξύ της ΕΣΣΔ και των Δυτικών στον νεοσύστατο ΟΗΕ.

Ήδη, λοιπόν, από το πρώτο μεταπολεμικό έτος, η καχυποψία –εν μέρει προϊόν ελλείμματος επικοινωνίας, αφού οι συναντήσεις κορυφής έπαψαν μετά το 1945– είχε εκτοπίσει όποια περιθώρια κατανόησης υπήρχαν στις σχέσεις των πρώην Μεγάλων Συμμάχων, αυξάνοντας τα επίπεδα ανασφάλειας για τις προθέσεις της άλλης πλευράς και μειώνοντας δραματικά τα περιθώρια συνεννόησης πάνω στο πλήθος των εκκρεμών ζητημάτων που είχε κληροδοτήσει ο πόλεμος.

Εκτός από τον λόγο του Τσόρτσιλ, και άλλα κείμενα αποτύπωσαν εύγλωττα στο πρώιμο αυτό στάδιο τη διολίσθηση των Τριών Μεγάλων προς την αντιπαράθεση. Προηγήθηκε το «μακρύ τηλεγράφημα» που απέστειλε από τη Μόσχα ο Αμερικανός διπλωμάτης Τζορτζ Φ. Κέναν (George F. Kennan) τον Φεβρουάριο του 1946. Ο Κέναν απέδιδε την άτεγκτη στάση της ΕΣΣΔ στην ανάγκη του Κρεμλίνου να δικαιολογεί την καταπίεση και τις στερήσεις που επέβαλλε στον πληθυσμό με την επίκληση διαρκών απειλών από εχθρούς, εντός και εκτός της χώρας. Η στάση αυτή, εκτιμούσε ο Κέναν σε άρθρο που δημοσίευσε μερικούς μήνες αργότερα, δεν θα άλλαζε κατόπιν πολέμου, αλλά με μια «μακροπρόθεσμη,

υπομονετική αλλά σταθερή και άγρυπνη ανάλυση των επεκτατικών τάσεων της Ρωσίας». ² Έκτοτε, ο όρος «ανάσχεση» (containment) θα χαρακτηρίζει την επίσημη στρατηγική των ΗΠΑ έναντι του αντίπαλου δέους. Τον επόμενο μήνα, ένας Βρετανός διπλωμάτης, ο Φρανκ Ρόμπερτς (Frank Roberts), συντάχτηκε με την προτροπή του Κέναν με μία σημαντική προσθήκη: η Δύση θα έπρεπε να αποφύγει την περιττή επίδειξη ισχύος, ικανή να προκαλέσει την υπερβολική αντίδραση ενός αντιπάλου ο οποίος πίστευε ότι είχε τις δυνάμεις της ιστορίας με το μέρος του.

Επτά μήνες αργότερα, ο Σοβιετικός πρεσβευτής στην Ουάσιγκτον Νικολάι Νοβίκοφ θα έστειλε μια προκατασκευασμένη εκτίμηση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, η οποία έφερε τη σφραγίδα του υπουργού Εξωτερικών Βιατσεσλάβ Μολότοφ: Πιστή στα κελεύσματα του «αμερικανικού μονοπωλιακού καπιταλισμού», η πολιτική των ΗΠΑ αποσκοπούσε στην παγκόσμια κυριαρχία· αργά ή γρήγορα, θα τις έφερνε σε αντιπαράθεση με την άλλη μεγάλη καπιταλιστική δύναμη, τη Βρετανία. Επρόκειτο για κείμενο που στόχευε να επιβεβαιώσει τη λενινιστική αντίληψη, την οποία ασπαζόταν ο Στάλιν, σχετικά με το αναπόφευκτο μιας ακόμη «ενδοκαπιταλιστικής» σύρραξης. Η εξέλιξη των πραγμάτων θα αποδείκνυε αυτή όπως και άλλες εκτιμήσεις απλώς ευσεβείς πόθους.

---

2. «X» (G. Kennan), «The Sources of Soviet Conduct», *Foreign Affairs*, τόμ. 25, τχ. 4 (Ιούλιος 1947): 580.

Ανασφάλεια και ανάσχεση

Στις 12 Μαρτίου 1947, ο πρόεδρος Τρούμαν ανήγγειλε το ομώνυμο δόγμα, που θα αποτελούσε την πανηγυρική επιβεβαίωση της πρόθεσης των ΗΠΑ να διατηρήσουν τον ηγετικό ρόλο που είχαν αναλάβει στα διεθνή πράγματα λόγω του πολέμου και της εξασθένησης των υπόλοιπων δυτικών δυνάμεων. Η αμερικανική ηγεσία αντιλαμβανόταν ότι σε έναν κόσμο που τον μάστιζαν η βία και η εξαθλίωση ούτε οι ΗΠΑ μπορούσαν να νιώθουν ασφαλείς. Αργά ή γρήγορα θα καλούνταν να καταβάλουν για τρίτη φορά το τίμημα, προκειμένου να μην επικρατήσουν εχθρικές δυνάμεις με βλέψεις παγκόσμιας ηγεμονίας. Η προεδρία Τρούμαν εκτιμούσε ότι το ζοφερό αυτό ενδεχόμενο θα μπορούσε να προληφθεί, αν προωθούσε εγκαίρως και σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη έκταση τους δύο βασικούς πυλώνες του αμερικανικού συστήματος, τη φιλελεύθερη δημοκρατία και την οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Ταυτόχρονα, επιδίωκε να προετοιμάσει την αμερικανική και τη διεθνή κοινή γνώμη για έναν μακροχρόνιο ιδεολογικό αγώνα, που στην πραγματικότητα είχε ξεκινήσει την επομένη της επανάστασης των μπολσεβίκων, τριάντα χρόνια νωρίτερα.

Αφορμή για να διακηρυχτεί η νέα πολιτική των ΗΠΑ υπήρξε η ομολογία της Βρετανίας ότι δεν ήταν πλέον σε θέση να υποστηρίξει τις κυβερνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας απέναντι σε προκλήσεις που, κατά τα φαινόμενα, εκπορεύονταν από τη Μόσχα. Το δόγμα Τρούμαν διατυπώθηκε με όρους καθολικής εφαρμογής, καθώς υποσχόταν αδιακρίτως βοήθεια σε «ελεύθερους λαούς που ανθίστανται σε

απόπειρες υποδούλωσής τους από ένοπλες μειονότητες ή έξωθεν πιέσεις», υπονοώντας την Ελλάδα και την Τουρκία, αντίστοιχα. Τα μέσα δεν διευκρινίζονταν, αλλά η αμερικανική ηγεσία είχε την ελπίδα ότι η έγκαιρη παροχή οικονομικής βοήθειας θα καθιστούσε περιττή την αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων (πέραν αυτών που ήδη στάθμευαν σε πρώην εχθρικές χώρες) και τη συνακόλουθη αύξηση των αμυντικών δαπανών. Εξαίρεση με σημασία αποτέλεσε η μόνιμη πλέον παρουσία μονάδων του αμερικανικού στόλου στη Μεσόγειο.

Το επόμενο βήμα, το οποίο εισηγήθηκε ο Κέναν και ανακοίνωσε ο υπουργός Εξωτερικών και πρώην αρχηγός του Γενικού Επιτελείου των ΗΠΑ Τζορτζ Κ. Μάρσαλ (George C. Marshall), έγινε στις 5 Ιουνίου 1947. Πίσω από την εξαγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ, όπως ονομάστηκε το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανασυγκρότησης, κρυβόταν η αναγνώριση ότι οι ΗΠΑ, αρνούμενες να συμβάλουν στην ανάκαμψη της διεθνούς, και ιδιαίτερα της ευρωπαϊκής, οικονομίας μετά το 1918, έφεραν μερίδιο ευθύνης για τη διολίσθηση του κόσμου προς την κρίση και την ύφεση, τη συνακόλουθη άνοδο του ολοκληρωτισμού και του милитарισμού, και εντέλει για έναν ακόμη παγκόσμιο πόλεμο. Τώρα ο κίνδυνος ήταν να παραταθεί η μεταπολεμική δυσπραγία σε βαθμό που θα ωθούσε απελπισμένους λαούς, ιδίως στην Ευρώπη, στην αγκαλιά εκείνων που επαγγέλλονταν εξάλειψη των ανισοτήτων, δηλαδή των κομμουνιστών. Το Σχέδιο Μάρσαλ δεν έκανε διάκριση μεταξύ των πιθανών αποδεκτών του, προϋπέθετε όμως δύο τουλάχιστον συνθήκες οι οποίες καθιστούσαν την αποδοχή του από τον Στάλιν αδιανόητη: τον σεβασμό

στις στοιχειώδεις αρχές της ελεύθερης οικονομίας και τον έλεγχο της διάθεσης των κονδυλίων της βοήθειας από τους ίδιους τους Αμερικανούς. Έτσι, ενώ αρχικά είχε δείξει ενδιαφέρον να συζητήσει το Σχέδιο, τελικά ο Στάλιν απαγόρευσε τη συμμετοχή κρατών από τη σοβιετική σφαίρα επιρροής.

Το Σχέδιο Μάρσαλ εφαρμόστηκε για μία τετραετία (στην ελληνική περίπτωση παρατάθηκε για δύο ακόμη χρόνια λόγω του Εμφυλίου) και αιμοδότησε τις οικονομίες δεκαεπτά χωρών με 12,7 δισεκατομμύρια δολάρια σε δωρεάν βοήθεια (με εξαίρεση τη Δυτική Γερμανία που, λόγω του βεβαρημένου παρελθόντος της, δανειοδοτήθηκε), καθώς και το ισόποσο σε εθνικό νόμισμα (counterpart fund) που οι επιμέρους κυβερνήσεις υποχρεώθηκαν να διαθέσουν για έργα ανασυγκρότησης. Αν και αμφισβητήθηκε η έκταση της συμβολής του στην επανεκκίνηση των οικονομιών της Ευρώπης –κυρίως από τον Βρετανό ιστορικό Άλαν Μίλγουορντ (Alan Milward)–, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι επρόκειτο για πολύ σοβαρή συνεισφορά των ΗΠΑ, που ήρθε να προστεθεί στα δύο και πλέον δισεκατομμύρια δολάρια του προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για την άμεση ανακούφιση των πληγέντων από τον πόλεμο λαών (UNRRA), και στην έκπτωση περί το 90%, με την οποία είχαν χορηγηθεί δάνεια δεκάδων δισεκατομμυρίων δολαρίων σε συμμάχους των ΗΠΑ, στο πλαίσιο του νόμου Δανεισμού και Εκμίσθωσης (Lend Lease Act).

Πέρα από τον άμεσο στόχο της ανασυγκρότησης, το Σχέδιο Μάρσαλ λειτούργησε σαν καταλύτης για μια ποιοτική αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ των κρατών της Δυτικής Ευρώπης. Θέτοντας ως προϋπόθεση την από κοινού υποβολή ετήσιων προγραμμάτων χρηματοδότησης από τους